Verkend verleden

Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis 19de-20ste eeuw in België (°)

RIA CHRISTENS
Licentiaat in de geschiedenis KU Leuven
Wetenschappelijk medewerker KU Leuven

De vrouwengeschiedenis bevindt zich in België sedert enkele jaren in een acceleratie-fase. De hoeveelheid gepubliceerd materiaal in boek- of artikelvorm blijft in vergelijking met de ons omringende landen nog eerder bescheiden. Maar de stapel eindverhandelingen in het domein van de vrouwengeschiedenis torent van jaar tot jaar hoger. De studies worden voorgelegd door voornamelijk vrouwelijke studenten met het oog op het behalen van een diploma van licentiaat in de Moderne Geschiedenis, de Pedagogische Wetenschappen of de Sociologie aan een van de Belgische universiteiten. Deze bijdrage heeft niet de bedoeling een opsommend overzicht te bieden van de productie in het domein. Daartoe werden overigens in de voorbije jaren reeds enkele verdienstelijke pogingen ondernomen (L. Courtois e.a., 1992; J. Eyt, 1992; M. De Metsenaere, 1993; L. François, 1992; L. François, 1995).[1] Veeleer wordt beoogd enkele kritische reflecties te plaatsen bij het onderzoek. In een eerste luik wordt stilgestaan bij de vaak gehanteerde begrippen, uitgaande van de vaststelling dat daaromtrent zo goed als geen probleembewustzijn aanwezig is. Vervolgens worden in een historisch overzicht de opeenvolgende fasen van de Belgische vrouwengeschiedenis overlopen. Er deden zich bij nader toezien belangrijke conceptuele en thematische verschuivingen voor onder invloed van de zich wijzigende maatschappelijke context. Zij verklaren de aandachtspunten en aversies in het veld, maar ook de lacunes en scheeftrekkingen tot en met het

(°) Dit artikel kwam tot stand in het kader van het FWO-project "Een vergeten periode in de historiografie van de vrouwenemancipatie 1910-1968" o.l.v. Prof. dr. Leen Van Molle. Met dank aan Prof. dr. Eliane Gubin en Prof. dr. Machteld Demetsenaere voor de kritische lectuur.

1. In de algemene overzichten van L. François (1992; 1995) is het merendeel van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen die sedert 1975 in het domein van de vrouwengeschiedenis tot stand kwamen, terug te vinden. Er dient te worden opgemerkt dat voor een volledig beeld van het historisch onderzoek inzake vrouwen ruimer dan het subthema "vrouwen" (sociale geschiedenis) dient te worden gezocht.

voortbestaan van enkele pre-wetenschappelijke denkbeelden en geijkte formuleringen.

1. DE TERMINOLOGISCHE ERFENIS: VROUWENEMANCIPATIE, FEMINISME, VROUWENBEWEGING EN VROUWENCULTUUR

In 1993 verscheen een artikel met de titel "Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf", waarin een historisch overzicht van de Belgische vrouwenactie werd gegeven en een derde feministische golf werd aangekondigd (L. Boeykens, 1993). De begripsverwarring in de titel is typerend voor de terminologische mist die in het domein van de vrouwengeschiedenis hangt. Ze is het gevolg van een dubbel probleem. Historici hebben onvoldoende oog voor de zich wijzigende betekenis van begrippen doorheen de tijd. Ze laten zich al te gemakkelijk misleiden door het spel van toeëigening en afwijzing van bepaalde etiketten. Ze houden er bij hun interpretaties weinig rekening mee dat precies de terminologische verwarring en polarisatie een essentieel onderdeel zijn van het politieke krachtenspel dat een wijziging in de situatie van vrouwen tot doel heeft. Ten tweede expliciteren zij bij het stellen van onderzoeksvragen en het geven van interpretaties zelden wat zij zelf onder deze begrippen verstaan.

Het woord emancipatie dat betrekking heeft op vrouwen en diverse minderheidsgroepen lijdt in het actuele woordgebruik aan slijtage. Een terugkeer naar de oorsprong van het woord, met name de Latijnse juridische term "emancipatio", kan hier bij wijze van herbronning zinvol zijn. Volgens het Romeinse recht was de "emancipatio" de juridische handeling die een minderjarige vrijstelde van de vaderlijke macht of de voogdij, hetzij spontaan door het huwelijk (wettelijke emancipatie), hetzij door een uitdrukkelijke verklaring van de ouder. Samen met de verspreiding van het Romeinse recht werd het woord "émancipation" in de veertiende eeuw als rechtsterm in de Franse taal geïntroduceerd. Vanaf het einde van de zestiende eeuw werd de juridische betekenis van het werkwoord "émanciper" verruimd tot "affranchir", wat zoveel wilde zeggen als het bevrijden uit een toestand van afhankelijkheid (bv. voor slaven). Eenzelfde verruiming deed zich vanaf het einde van de achttiende eeuw voor in de betekenis van het zelfstandig naamwoord "émancipation". Het niet overdrachtelijke werkwoord "s'émanciper" kwam in de zeventiende eeuwse Franse taal ook voor. Het werd gebruikt in de pejoratieve betekenis van het zich te veel vrijheid in zijn gedrag veroorloven, zich laten gaan.

Het zelfstandig naamwoord "émancipation" werd vanaf het einde van de achttiende eeuw courant gebruikt in de figuurlijke betekenis. Het sloeg op elke handeling waarbij men zich als individu bevrijdt van een autoriteit, van een overheersing, van slaafse dienstbaarheden, van traditionele vooroordelen,

filosofische of wereldbeschouwelijke dwalingen. In het revolutionaire Frankrijk van die dagen werd aldus algemeen gesproken van "l'émancipation de l'esprit, de l'intelligence". De term "émancipation" werd er in tweede instantie gebruikt voor het collectief proces van bevrijding van religieuze en raciale minderheidsgroepen èn van vrouwen.[2] In Engeland werd de juridische term "emancipation" pas geïntroduceerd in de zeventiende eeuw. In zijn verruimde betekenis sloeg hij op de gelijkberechtiging door de Engelse wet (cf. Catholic Emancipation Act).[3] In die betekenis werd het woord door John Stuart Mill gebruikt in zijn filosofisch pleidooi voor de gelijkberechtiging van de beide seksen.[4]

Uit dit overzicht wordt duidelijk dat het in oorsprong juridische begrip emancipatie al vroeg in het taalgebruik werd geïntegreerd in zijn figuurlijke betekenis, zijnde de actie of het proces van bevrijding. Die actie of dat proces verschilt naargelang andere hefbomen centraal worden gesteld om de bevrijding te realiseren, bv. verwerving van burgerrechten, recht op arbeid, vormingskansen. Welke hefbomen dat zijn, met betrekking tot vrouwen maar ook tot minderheidsgroepen, hangt af van de maatschappelijke context, maar is ook het voorwerp van politieke en ideologische keuzes. Met de keuze voor deze of gene hefboom hangt ook de gerichtheid op het individu of op de collectiviteit samen.

Begrippen zijn rekbaar en kunnen in de tijd een wel zeer onvoorspelbaar bestaan leiden. Bij de toepassing van het woord emancipatie op de situatie van Belgische vrouwen deed zich een opvallende betekenisverschuiving voor. Het gebruik van het woord was omstreeks de eeuwwisseling taboe, ook in kringen die zich "feministisch" noemden. De stichters van de Ligue belge du droit des femmes distantieerden zich toen bij monde van advocaat en medestichter Henri La Fontaine van de "emancipisten":

> "nous ne poursuivons pas, je le dis très nettement, l'émancipation des femmes: nous ne voulons pas que les femmes soient émancipées, nous ne voulons pas qu'elles sortent de leur sexe et qu'il n'ait plus dans le monde qu'un sexe neutre, androgyne ou gynandre, des viragos et des hommasses. Nous voulons, au contraire, que les femmes restent femmes pour notre plus grande joie et leur plus grande bonheur."[5]

La Fontaine stelde "emancipatie" op dat ogenblik gelijk met een gelijkheidsdenken dat tot en met de seksuele identiteit van de vrouw ontkende.

---

2. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française par Paul Robert. Les mots et les associations d'idées*, Parijs, 1963, II, 1508; 1943; *Dictionnaire historique de la langue française sous la direction de Alain Rey*, Parijs, 1992, I, p. 675.

3. *The Oxford English Dictionnary*, Oxford, 1933, IV, p. 101; 152; aangevuld door *A Supplement to the Oxford English Dictionnary*, Oxford, 1972.

4. J. S. MILL, *The subjection of women*, New York, 1869.

5. Geciteerd in M. Boël en C. Duchène, *Le féminisme en Belgique 1892-1914*, Brussel, 1955, p. 43.

Vanaf het begin van de jaren 1960 deed het begrip "emancipatie" zijn intrede in het debat over de positie van vrouwen en stond het voor het gestadige proces van hun maatschappelijk integratie. De invloed van discussies in de Verenigde Staten kwam expliciet ter sprake.

> "Gaan ook wij een tijdperk tegemoet waarin meer en meer vrouwen gaan lijden aan hetgeen Betty Friedan de kwaal der huisvrouw heeft genoemd, namelijk zich tekort gedaan voelen door alleen met hun gezin en huishouden bezig te zijn?"[6]

Marguerite De Riemaecker, politica van CVP-huize en de eerste vrouwelijke minister in België, vroeg het zich in 1965 af. Ze noemde de toenemende frustratie bij een groep huisvrouwen *"ontegensprekelijk de prijs die aan de emancipatie betaald wordt"*.[7] De tijdsgeest veranderde snel. Een groep jonge contesterende vrouwen zette zich in de jaren 1970 hard af tegen de politiek van "voorzichtige emancipatie" die door de naar hun oordeel gevestigde vrouwenorganisaties werd gevoerd en noemden zich nadrukkelijk "feministen".

Wat is de betekenis van het woord "feminisme"? Over de oorsprong van dit 19de eeuwse -isme kan niet veel meer worden gezegd dan dat het teruggaat op het Latijnse woord "femina", vrouw. In tegenstelling tot bv. het marxisme werd er geen coherente feministische theorievorming opgebouwd. Het begrip was van bij de aanvang ook het voorwerp van een polarisatie. De aversie ten aanzien van het begrip dat reeds omstreeks 1892 in België zijn intrede deed, was gedurende de eerste tien jaar in katholieke kringen bijzonder groot. Maar de oprichting in 1902 van de vereniging Le Féminisme Chrétien de Belgique duidde op een kentering en een dichting van de kloof.[8] Het boek van de Belgische redemptorist François Xavier Godts met de in de literatuur vaak aangehaalde en ondubbelzinnig anti-feministische titel werd nog nauwelijks gelezen.[9] In een volgende fase werd er gezocht naar het "andere" (bv. christelijke) feminisme en ontstonden varianten op grond van echte of vermeende verschillen in het denken over vrouwen (E. Gubin, 1993; P. Van den Dungen, 1993). Na de Eerste Wereldoorlog trad zo het begrip vrouwenbeweging naar voor, door de aanhangers omschreven als de nieuwe vorm of de opvolger

---

6. Verwezen wordt hier naar het boek *The feminine mystique* van de Amerikaanse feministe Betty FRIEDAN, dat in 1963 in New York verscheen en kortelings nadien ook in een Franse vertaling in Europa op de markt kwam.

7. M. DE RIEMAECKER-LEGOT, "Bij wijze van besluit", *De vrouw in onze maatschappij. Cepess-Documenten*, 4, 1965, 2, pp. 131-143.

8. M.E. BELPAIRE, *Vrouweninvloed*, Antwerpen, 1902, p. 6; S. Deploige, "L'Emancipation des femmes", *Revue néo-scolastique*, feb. 1902, 53-94; L. VAN DEN PLAS, *Pourquoi les chrétiens doivent être féministes*, Brussel, 1904.

9. F. X. GODTS, *Erreurs et crimes en fait d'éducation. Le féminisme condamné par des principes de théologie et de philosophie*, Brussel, 1902.

van het feminisme, verschillend omdat ze in tegenstelling tot de vooroorlogse studie- en propagandaverenigingen ondermeer werkte met de formule van een ledenorganisatie.[10]

Historici hanteren de begrippen feminisme en vrouwenbeweging thans als synoniemen maar ze suggereren bij het gebruik van de term feminisme vaak een grotere radicaliteit in denken en/of optreden.[11] Het Woordenboek der Nederlandse Taal van Dale geeft dezelfde vage verglijding.[12] Het duidt de begrippen aan als synoniemen, maar refereert onder het lemma feminisme meer specifiek naar opvattingen die een wijziging van de maatschappelijke structuur tot doel hebben. Die opvattingen kunnen, aangezien het woordenboek zich hierover niet uitspreekt, zowel uitgaan van een gelijkheidsdenken als van een verschildenken. Filosofische reflecties op het feminisme als moderne gedachtenstroming bieden de historici mogelijk een houvast bij de studie van een in zijn verschijningsvorm inderdaad weinig coherent overkomend feminisme. Zo worden het twintigste eeuwse feministische denken volgens de Belgische filosofe Françoise Collin wezenlijk gekenmerkt door de politieke benadering van de hiërarchische seksenverhoudingen. Los van dit essentiële kenmerk ontleent het feministische denken inhoudelijk elementen aan zowel het marxisme, de psycho-analyse, het structuralisme, het postmodernisme enz. en hanteert het verschillende methodes, heeft het verschillende doelstellingen voor ogen en huldigt het uiteenlopende visies omtrent na te streven verhoudingen tussen de seksen (F. Collin, *Pouvoir et domination*, 1992; F. Collin, *Différence et différend*, 1992).

Het voorkomen van de term vrouwenbeweging bij de historische interpretatie werkt, meer nog dan het gebruik van het woord feminisme, verwarrend. Het is vaak onduidelijk wat met het begrip bedoeld wordt. Vrouwenbeweging kan staan voor het gedachtengoed of het streven naar bevrijding van vrouwen, maar wordt in dat geval beter vervangen door feminisme. Wanneer verwezen wordt naar het organisatorische aspect, is een gebruik van het begrip in het enkelvoud met betrekking tot de Belgische situatie problematisch. Dè vrouwenbeweging bestaat niet in België en beter dan te spreken van vrouwenbewegingen

---

10. HAYE en KUYPERS, "Feminisme", *De Katholieke Encyclopedie*, deel 10, Amsterdam, 1935, pp. 641-642; M. BAERS, "Vrouwenbeweging", *De katholieke Encyclopedie*, deel 23, Amsterdam, 1938, pp. 708-719.

11. Over de betekenis van het begrip feminisme in de vrouwenstudies in België zie E. VOGEL-POLSKY, "Aujourd'hui ... des études féministes", pp. 91-95.

12. De definitie zoals weergegeven in het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal van Dale* (13de uitgave, 1995): **Feminisme**: 1. het streven naar een gelijkwaardige behandeling van vrouwen ten opzichte van mannen m.n. op het maatschappelijke, economische en juridische vlak en naar doorbreking van de traditionele rolpatronen; 2. (meton.) de groep mensen die zich voor dit streven sterk maakt, syn. vrouwenbeweging; **Vrouwenbeweging**: het streven der vrouwen naar vrijheid en zelfstandigheid, syn. feminisme.

zijn hier misschien de termen vrouwenorganisaties of vrouwenverenigingen op hun plaats. Ook termen als vrouwenactie, vrouwencontestatie of -agitatie zijn duidelijker wanneer het erop aan komt het publieke en revendicatieve optreden van vrouwen voor hun rechten aan te duiden.

Tot slot wordt in dit luik nog melding gemaakt van het woord vrouwencultuur. Het is een begrip dat alvast in het interbellum in het discours aanwezig was, maar dat in de Belgische vrouwengeschiedenis niet is terug te vinden. In het kader van de opdeling in standsorganisaties werd aan katholieke zijde de vraag gesteld of vrouwen een afzonderlijke cultuurstand vormden:

> "En nu de vrouwen? Vormen die een afzonderlijken cultuurstand? Hoeven de arbeidsters en gehuwde vrouwen der arbeidersklasse naar een werkmanskring te komen om aan cultureel werk te doen? Of hoeven alle vrouwen samen zich in één gilde voor (culturele) standsorganisatie te verenigen?"[13]

De ene verdedigde de stelling van een sociaal-economische opsplitsing van de vrouwenorganisaties volgens het standenprincipe; de andere verdedigde het standpunt dat de vrouwen een aparte cultuurstand vormden.[14] Uiteindelijk werden de vrouwen in de verschillende socio-economische organisaties geaffilieerd. Maar toch leefde de idee dat vrouwen een eigen bijdrage leverden tot het maatschappelijke leven:

> "En wijl zij een natuurlijken aanleg heeft voor theoretische wetenschappen, synthetische kennissen, zal de vrouw daartoe bijdragen, een nieuwen vorm van vrouwencultuur voort te brengen. Een groot getal vraagstukken, zowel op persoonlijk als op sociaal gebied, waar het vrouwenleven in betrokken is, kunnen door de mannen niet volledig ontleed en opgelost worden, daartoe is een ontwikkelde vrouw van noode."[15]

Er zou moeten nagegaan worden in hoeverre het begrip ook binnen de grenzen van andere ideologische huizen was terug te vinden.

De Belgische vrouwengeschiedenis hanteert de idee van een culturele pluraliteit maar correleert die tot dusver voornamelijk aan de verschillende maatschappelijke klassen (bv. arbeiderscultuur). Het bestuderen door de vrouwengeschiedenis van facetten van het vrouwenverleden in termen van een vrouwencultuur wekte in het verleden weerstand (E. Dubois, 1980). Vooral de door de antropologie ingegeven benadering van de vrouwencultuur als

---

13. F. PRIMS, "De betekenis der standsorganisatie", *De Gids*, 1921, I, p. 77.
14. L. NUYENS-DE ROOVER, "Standsorganisatie en vrouwenbeweging", *Omhoog*, 9, mrt. 1921, pp. 75-81.
15. B. MISSIAEN, *De levensbestemming der vrouw. Sociaal-philosophische studie*, Aalst, 1920, p. 161.

een subcultuur, zijnde een afgesloten en statische microkosmos van eigen gebruiken, rituelen en symbolen, werd vanuit het feministisch oogpunt als niet relevant historisch onderzoek beschouwd (C. Dauphin e.a., 1991). De feministische literatuurwetenschap biedt mogelijk een nieuw perspectief om die kritiek te omzeilen. Zij definieert vrouwencultuur eerder als een schaduwcultuur van een door mannelijke taal en denken beheerste mannelijke "algemene" cultuur. Vrouwen participeren aan de algemene cultuur maar zijn vanuit een soort overlevingsstrategie ook actoren van een eigen cultuur van verdrongen zingeving en taal (C. Delhaye, 1996). De verdere historische theoretisering van de vrouwencultuur bevindt zich nog in een hypothetisch stadium, maar kan misschien een nieuwe toegang zijn bij de verkenning van tot dusver nog verdronken landschappen van het Belgische vrouwenverleden.

2. JAREN 1970: RECONSTRUCTIES VAN DE BELGISCHE VROUWENACTIE

De vrouwengeschiedenis kwam als een wetenschappelijke discipline op het einde van de jaren 1960 langzaam op gang in België. In de sfeer van de beginnende vrouwenagitatie ontstond de belangsteling voor de Belgische vrouwenactie in het verleden. In 1969 verscheen in de eerste jaargang van het *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* een artikel van Paul Gérin over de christelijke feministe Louise Van den Plas (1877-1968) en haar studie- en propagandavereniging Le féminisme chrétien de Belgique (P. Gérin, 1969). Na Gérin gingen ook andere historici op zoek naar wat ze de "pioniers" van het Belgische feminisme noemden. Deze biografische artikelen hanteerden het overzichtswerk *Le féminisme en Belgique 1892-1914* als leidraad. Dat was al in 1955 naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Belgische Nationale Vrouwenraad verschenen en bleek verdienstelijk omdat het, op een moment dat de laatste getuigen nog leefden, een belangrijke fase van de Belgische vrouwenactie belichtte. Maar de auteurs Marthe Boël en Christiane Duchène legden overeenkomstig de belangstelling van de Nationale Vrouwenraad het accent op de burgerrechtelijke positie van vrouwen en de acties die dienaangaande gevoerd werden (M. Boël en C. Duchène, 1955).

Zo kwamen ook de historici in hun zoektocht naar de pioniers van het Belgisch feminisme vooral uit in de liberaal geïnspireerde maar zich neutraal opstellende kringen rond de Belgische advocaat van Joodse afkomst Louis Frank (1864-1917) en de juriste Marie Popelin (1846-1913) en hun in 1892 opgerichte studie- en propagandavereniging Ligue belge du droit des femmes. Onder de acties ter verbetering van de juridische positie van de Belgische vrouw, spraken vooral deze omtrent de toegang van vrouwen tot de vrije beroepen tot de verbeelding (F. De Bueger-Van Lierde, 1972; F. De Bueger-Van Lierde, 1973). Louise Van den Plas had de historici nochtans gewaar-

schuwd. Ze stelde al in 1922 dat heel de ophef die rond de affaire "Popelin" bij de tijdgenoten was gecreëerd de indruk wekte alsof het de feministen alleen te doen was om de verovering van het vrije beroep.[16] Denise Keymolen wijdde in 1975 een eerste artikel aan Isala van Diest, de eerste vrouw die in België het beroep van arts uitoefende. Zij stelde vast dat de uitoefening van het medische beroep door vrouwen in de omringende landen reeds eerder het voorwerp van een publiek debat was geweest toen hierover ook in het Belgische parlement een discussie werd uitgelokt. Uit het artikel kwam slechts impliciet naar voor dat de kwestie in België een eerder symbolische strijd was, die weinig vrouwen op dat ogenblik rechtstreeks aanbelangde (D. Keymolen, *Isala Van Diest,* 1975).[17] Het biografische onderzoek wijzigde het interpretatiekader van Boël en Duchène voorlopig niet. Aldus ontstond vrij snel een vastomlijnd beeld van de vroege Belgische vrouwenactie. Toen Philip Van Praag een biografisch artikel over de socialistische feministe Emilie Claeys (1855-1943) schreef, typeerde hij haar standpunten als

> "zeker niet kenmerkend voor de eerste golf van vrouwenemancipatie, gedurende welke het accent vrijwel uitsluitend op de formele en juridische gelijkstelling van mannen en vrouwen viel" (Ph. Van Praag, 1978).[18]

Alle aandacht van de historici ging inderdaad naar de actievoersters voor de individuele vrouwenrechten.

De vrouwenagitatie van de jaren 1970 beïnvloedde intussen niet alleen historici maar ook sociologen, pedagogen en politicologen die er naar streefden om de maatschappelijke (non) participatie van vrouwen in een meer recente periode te analyseren. Meer bepaald stelden onderzoekers zich vragen omtrent de structurele mechanismen die een volwaardige maatschappelijke participatie van vrouwen in de weg stonden. In pedagogische kringen viel het woord "rolpatronen". Pedagogen vestigden via onderzoek de aandacht op de onbewust voortlevende seksestereotiepen en rolpatronen in het onderwijs als een gewicht uit het verleden. Dergelijke rolpatronen verhinderden vroeger de gelijke deelname van meisjes aan het voortgezet onderwijs en zouden meisjes nog steeds discrimineren via onbewuste gedragingen en invloeden die in het onderwijsleerproces interfereren (R. Van Mechelen, 1975; A. Himpens en J. Van Poucke, 1981). Inhoudsanalyses van het brede gamma van vrouwenbladen en leerboeken, jeugdboeken en -tijdschriften brachten telkens opnieuw

---

16. L. VAN DEN PLAS, *Féminisme. Souvenirs de vingt ans d'efforts,* Brussel, 1922, pp. 23-24.
17. Van dezelfde auteur verschenen ook studies over de eerste vrouwelijke artsen, zie D. KEYMOLEN, *De eerste vrouwelijke artsen, 1975* en *Les premières femmes médecins en Belgique,* 1995.
18. p. 182.

een vanuit de gewijzigde context als "stereotiep" te typeren vrouw- of moederrol naar voor. Belgische sociologen analyseerden de structurele mechanismen die vrouwen uitsloten van de arbeidsmarkt. Ze lieten zich daarbij inspireren door de Franse sociologe Evelyne Sullerot die in 1968 *Histoire et sociologie du travail féminin* publiceerde en daarin ook summier aandacht schonk aan de arbeidsmarktpositie van vrouwen in België. België scoorde in 1961 met minder dan 20% vrouwen op de totale actieve beroepsbevolking samen met Nederland het laagst in de toenmalige Europese Economische Gemeenschap. De theorie van de "arbeidsmarktreserve" werd door Belgische studies bevestigd, zonder dat daar bijkomende elementen aan toegevoegd werden die de specificiteit van de Belgische situatie konden verklaren (H. Hanquet, 1975; E. Lambrechts, 1979). Inzake de deelname van vrouwen aan het politieke leven werd vooreerst de focus gericht op het vrouwenstemrecht als een cruciale hefboom tot hun verdere politieke participatie. Er werd nagegaan hoe partij- en electorale belangen jarenlang de toekenning van het stemrecht aan vrouwen hadden verhinderd. Maar de politieke onverschilligheid van het vrouwelijk electoraat bleef opvallend groot. Ze werd verklaard door een jarenlange socialisatie die vrouwelijkheid en politieke activiteit als onverenigbaar beschouwde; de "symbolische aanwezigheid" van een kleine groep vrouwen die tot op het hoogste participatie-niveau kon doordringen, was een politiek die een talrijke participatie van vrouwen aan het beleid in het verleden vertraagd en zelfs verhinderd had (L. Huyse, 1974; D. Keymolen e.a.,1981). Deze pedagogische en sociologische studies omtrent de "structurele" mechanismen van uitsluiting van vrouwen overstegen het "conjuncturele" historische beeld van de vrouwenemancipatie niet. In het verleden was getracht vrouwen op hun plaats te houden en met hun traditionele rol te verzoenen. De vrouwencontestatie had tegen deze achtergrond tweemaal een schokgolf veroorzaakt.

Vlaamse feministen betitelden hun activiteiten vanaf het einde van de jaren 1970 als "de tweede golf". Franstalige actievoersters spraken van het "néoféminisme". In navolging van onder meer de Amerikaanse feministen zagen zij zich als de voortzetters van de generatie vrouwen die omstreeks de eeuwwisseling in België was opgekomen voor individuele vrouwenrechten. Renée Van Mechelen bracht in haar boek *Uit eigen beweging* een bloemlezing van de vrouwenagitatie in de jaren 1970. Ze omschreef de periode die er aan voorafging als "de stilte voor de storm" en maakte er globaal een negatieve balans van op. De traditionele vrouwenverenigingen in Vlaanderen, van welke politieke overtuiging ook, hadden aldus Van Mechelen getracht de vrouwen met hun rol te verzoenen in plaats van hen ertegen in opstand te brengen (R. Van Mechelen, 1979).[19] Ook aan Franstalige zijde werd een balans opgemaakt.

---

19. Zie hiervoor pp. 25-37.

Jacqueline Aubenas-Bastié overschouwde tien jaar feminisme in België. Zij verklaarde het iets vroegere ontstaan en de meer radicale toonzetting van de contestatie in Vlaanderen unicausaal door de grotere impact van familiale en kerkelijke structuren die er veel beklemmender was geweest voor vrouwen dan in Wallonië:

> "Les femmes y ressentirent plus fortement qu'ailleurs le poids des structures, des rôles et de l'enfermement." (J. Aubenas-Bastié, 1978)[20]

Volgens Rita Mulier was "de tweede golf" in Vlaanderen een schokgolf en een absolute breuk met het verleden:

> "Vlaanderen schrok wakker bij de start van de tweede emancipatiegolf. Na de vernieuwingsbeweging van het Tweede Vaticaans Concilie en de studentenrevolte was dit de derde schok in een braaf land dat traditioneel en individualistisch voortslofte onder de kerktoren." (R. Mulier, 1986)[21]

De periodisering van de twee feministische golven ging een eigen bestaan leiden en werd kritiekloos in het historisch discours geïntegreerd. Ze was terug te vinden in het algemene overzicht van het emancipatieproces in België dat in 1978 in de nieuwe uitgave van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* verscheen. Het artikel *Vrouwenemancipatie 1844-1914* had de verdienste het brede spectrum aan vrouwenverenigingen die vanaf 1895 in België waren ontstaan, aan bod te laten komen. De inspanningen tot verbetering van het meisjesonderwijs in Brusselse vrijzinnige kringen en de eisen tot een juridische gelijkstelling van de vrouwen kregen nog wel de meeste aandacht (D. Keymolen, 1978). Er werd pas aan het einde van het artikel gewag gemaakt van de explosieve ontwikkeling van het huishoudonderwijs in de periode 1885-1914 en dit op een bijna verontschuldigende wijze:

> "Tegen een dergelijke ontwikkeling verzetten de feministen zich toen niet. Ze wilden de vrouwen helemaal geen mannelijke levenswijze opdringen. 'Ten volle vrouw zijn' was de algemene roep, want 'la femme n'est ni inférieure, ni supérieure à l'homme. Elle est autre, voilà tout'."[22]

De periodisering van de twee golven speelde de auteur hier duidelijk parten. Ze was in tegenstrijd met het fundamenteel verschillend denkkader dat bij de actievoersters omtrent de eeuwwisseling aanwezig was, met name een

---

20. p. 321.
21. p. 231.
22. p. 76.

differentiedenken dat niet aan de ongelijkheid van de seksen raakte. De denkbeelden die in deze periode werden ontwikkeld omtrent een specifieke vorming voor vrouwen, waarvan de huishoudelijke vorming een belangrijke exponent was, waren een gegeven waar ook andere historici in de context van de Tweede Feministische Golf mee worstelden. Ze lieten het zo goed als onbesproken of plaatsten het uitsluitend in de conservatief katholieke hoek, een benadering die afbreuk deed aan het op dat ogenblik mede vanuit de diverse vrouwenverenigingen gevoede en vernieuwende pedagogische debat (E. Gubin, 1991).

3. JAREN 1980: VERKENNING VAN HET VROUWENVERLEDEN

Het duurde tot omstreeks 1980 alvorens het vrouwenverleden in de ruimere zin van het woord aan historisch onderzoek werd onderworpen. In 1980 verscheen *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960* (D. De Weerdt, 1980). Denise De Weerdt waagde zich daarin aan een globale beschrijving van de strijd voor vrouwenrechten in België. De belangrijkste verdienste van het boek was dat het de blik op de Belgische vrouwengeschiedenis verruimde. Het schonk ook aandacht aan de wijzigende sociale situatie van vrouwen in België in de negentiende en twintigste eeuw, in het bijzonder aan hun verschuivende positie op de arbeidsmarkt. De Weerdt trok in haar overzichtswerk voor het eerst de lijnen van de Belgische vrouwengeschiedenis, zij het nog aarzelend, door tot na de Eerste Wereldoorlog. Ze hanteerde de afbakening van de eerste golf niet omdat die moeilijk toepasbaar bleek op de Belgische situatie. De Belgische vrouwenactie omstreeks de eeuwwisseling werd bij nader toezien niet gekenmerkt door hetzelfde radicalisme als bv. de Engelse suffragettenbeweging. Na de Eerste Wereldoorlog kwam er wel een eind aan de ontwikkeling van vernieuwende denkbeelden inzake de vrouwenkwestie, maar de operationalisering van die denkbeelden tot en met belangrijke wetswijzigingen (bv. toekenning politieke rechten aan vrouwen) vonden plaats in de zogenaamde interimfase tussen de twee golven. Bovendien kwamen de grote ledenbewegingen voor vrouwen in België pas na de Eerste Wereldoorlog tot volle bloei. In het kader van de socialistische beweging werden zowel politieke als mutualistische vrouwenorganisaties opgericht. Aan katholieke zijde werd het net van vrouwenverenigingen, na een aanzet tot algemene vrouwenactie, uitgebouwd volgens het principe van de standsorganisaties. Nationale structuren overkoepelden in de beide landsgedeelten de boerinnengilden (Boerinnenbond, 1911 later KVLV) en de arbeidersvrouwengilden (Nationaal Verbond van Vrouwengilden, 1920 later Kristelijke Arbeiders Vrouwengilden, KAV aan Vlaamse zijde en Ligues Ouvrières Féminines Chrétiennes, LOFC aan Waalse zijde). Zij groepeerden

aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog ruw geschat 350.000 volwassen vrouwen. Zij hadden beide hun pendant in een jeugdbeweging voor meisjes (BJB, VKAJ) die ook volgens standen georganiseerd werd. Verenigingen voor vrouwelijke bedienden, verpleegsters en vroedvrouwen, maatschappelijke werksters alsook universitair gevormde vrouwen namen binnen de zuilen vooral de permanente vorming maar ook de politieke belangenverdediging van hun doelgroep waar. Deze grote vrouwenorganisaties bouwden na de Tweede Wereldoorlog hun dominante positie verder uit.

Het boek *En de vrouwen?* ging aldus in op de lange periode die door Van Mechelen als stilte voor de storm was omschreven. Het stelde dat die uitspraak bij nader onderzoek, genuanceerd zou moeten worden. Er werd voorlopig voorzichtig gewezen op verschuivingen tijdens het interbellum en de vraag werd gesteld of de periode 1945-1970 gekenmerkt werd door een stagnatie dan wel door een trage evolutie.[23] Het werk van De Weerdt toonde vooral aan dat de ontginning van het terrein in de vrouwengeschiedenis nog maar amper begonnen was. In het begin van de jaren 1980 ontkwam de jonge discipline aan de druk van de actualiteit die door de contestatiebeweging was veroorzaakt. Thema's die in de ideologische context van de tweede feministische golf nog als niet relevant waren beschouwd, kwamen voortaan voor historisch onderzoek in aanmerking. De keerzijde van de medaille was dat het braakliggend onderzoeksterrein lukraak en vanuit verschillende invalshoeken tegelijkertijd werd afgegraasd. De onderzoeksresultaten bleven versnipperd. De vraagstelling en interpretatie vertoonden tekorten (D. De Weerdt, 1983; E. Vogel-Polsky, 1993). Een zeldzame keer werd in deze verkennende en beschrijvende fase een poging gedaan tot een conceptuele of comparatieve benadering (P. Delfosse, 1986; E. Gubin, 1991).

ARBEID

De verschuivende positie van vrouwen op de arbeidsmarkt genoot, mede onder invloed van de sociale geschiedenis, een groeiende belangstelling van historici. Het was wellicht daarom dat de aandacht in de eerste plaats ging naar de negentiende eeuwse beroepsactiviteit, met in het bijzonder de inschakeling van vrouwen in de Belgische fabrieksindustrie (P. Scholliers, 1996). Verhandelingen probeerden een beeld te krijgen van de omvang van de vrouwelijke activiteit in de diverse sectoren en stelden vrouwenarbeid daarbij, naar analogie met de negentiende eeuwse mannelijke benadering, wel eens op dezelfde lijn met kinderarbeid. Bij nader toezien was dit geen voor de hand liggende benadering, want de Belgische fabrieksnijverheid was omstreeks de

23. Zie hiervoor pp. 165-167.

eeuwwisseling onmiskenbaar een "mannelijk" bastion (N. Bracke, 1996). Keymolen kwam op basis van de beroepstellingen tot een meer globale analyse van de negentiende eeuwse buitenshuisarbeid van vrouwen (D. Keymolen, 1977). De activiteitsgraad van vrouwen in deze periode bleek sterk gecorreleerd te zijn aan de maatschappelijke klasse waartoe vrouwen behoorden en ook de heersende opvattingen betreffende buitenshuisarbeid van vrouwen waren opvallend klassespecifiek (D. Keymolen, 1982; P. Scholliers, 1991). Arbeidersvrouwen ontwikkelden uiteenlopende overlevingsstrategieën binnen de smalle grenzen die de economische transformaties van de negentiende eeuw hun klasse oplegden (C. Lis, 1984).

Het onderzoek naar bij uitstek vrouwelijke vormen van beroepsactiviteit, zoals de thuisarbeid of het beroep van dienstbode, bleef in het embryonale stadium (E. Gubin, 1995; D. De Keyzer, 1995; V. Piette, 1996). De graduele uitbreiding van de vrouwelijke arbeidssfeer in de dienstensector in de loop van twintigste eeuw is tot vandaag terra incognita. De opleidings- en beroepsaspecten van typisch vrouwelijke beroepen als winkelbediende, verpleegster, vroedvrouw of onderwijzeres wekten tot dusver weinig belangstelling (F. Peemans, 1980). Omgekeerd werd in het historisch onderzoek ook gemakkelijk voorbijgegaan aan de plaats die vrouwen als minderheidsgroep innamen in beroepen die als typisch mannelijk bekend stonden, zoals bijvoorbeeld de seizoenarbeid (B. Woestenborghs, 1993). Jacobs pleitte voor een alternatieve lectuur van de cijfers over vrouwenarbeid. Zij toonde aan hoe kwantitatieve analyses over de ontwikkeling van de vrouwenarbeid sedert de Tweede Wereldoorlog vele interessante inzichten verborgen lieten omdat ze uitsluitend de al of niet gelijkheid ten aanzien van de mannelijke beroepsarbeid bevroegen. Evengoed kan men zich als onderzoeker concentreren op de cijfers over vrouwenarbeid vanuit de vraag welke feitelijke veranderingen zich in de levensloop van vrouwen hebben voorgedaan, en is kwalitatief onderzoek dat de specifieke levensloopbanen van vrouwen als referentiekader gebruikt, mogelijk (T. Jacobs, 1990; A. Himpe, 1990).

ONDERWIJS

In 1980 moest aan de specifieke ontwikkelingen van het meisjesonderwijs in België nog een eerste verkennend artikel worden gewijd (A. Bosmans-Hermans, 1980). Vanaf het midden van de negentiende eeuw voltrok zich een sekscheiding op het niveau van het lager onderwijs. Een netwerk van katholiek lager meisjesonderwijs kwam tot stand als een onderdeel van de katholieke terreinbezetting. Parallel met deze sekscheiding die mits enige vertraging werd doorgetrokken tot op het niveau van het voortgezet onderwijs, voltrok zich een ideologische scheiding (P. Wynants, 1983; 1984; 1991). De vrouwengeschiedenis betoonde in eerste instantie vooral belangstelling voor de negentiende eeuwse aspecten en uitingen van het meisjesonderwijs die buiten

de katholieke sfeer vielen, zoals de coëducatie, de "Cours d'éducation" van Isabelle Gatti de Gamond gevolgd door andere stedelijke en gemeentelijke initiatieven, de Bisschofsheimschool en de ontwikkeling van het rijksmiddelbaar onderwijs voor meisjes in het kader van de schoolstrijd (M. Verbeke, 1982; 1984; M. De Vreese, 1996). Belangrijke facetten van het overwegend katholieke meisjesonderwijs werden niet onderzocht. De Vroede wees er op dat de beeldvorming over de katholieke meisjespensionaten in de literatuur opvallend statisch en negatief was: het onderwijs en de opvoeding in de instellingen werden in de regel voorgesteld als een globaal kwalitatief minderwaardig aanbod met een op vormelijkheid afgestemd curriculum. Het ging, aldus de auteur, om een beeldvorming die in het kader van de schoolstrijd mede door anti-klerikale tijdgenoten in het leven was geroepen en die sindsdien min of meer gereproduceerd werd (M. De Vroede, 1988). Er waren nochtans aanduidingen dat zich vanaf omstreeks 1910 in een aantal instellingen belangrijke wijzigingen voltrokken op het onderwijskundige vlak en dit gekoppeld aan een gewijzigd opvoedingsklimaat (R. Christens, 1994). De verdienste van de publicaties van Hilhorst bestond er eerder in een sfeerbeeld op te hangen van het "Roomse leven" dan wetenschappelijke inzichten omtrent de Belgische meisjespensionaten te presenteren (M. Hilhorst, *Bij de zusters op kostschool,* 1989; M. Hilhorst, *Van jonge juffrouwen,* 1989).

Het meisjesonderwijs kende in het verleden ook vanuit het pedagogisch oogpunt een specifieke ontwikkeling. Ogenschijnlijk sekseneutrale onderwijsbegrippen zoals "algemene vorming" en "beroepsopleiding" waren de facto concepten die ontstonden in een specifiek mannelijke onderwijscontext. Hetzelfde gold trouwens voor een groot deel van de pedagogische theorievorming. Voor de jongens werd, naast de algemene vorming, op een bepaald moment de vraag gesteld naar een meer beroepsgerichte variant. In het meisjesonderwijs verliep dit proces net omgekeerd. Daar ontwikkelde het voortgezet onderwijs zich in een eerste fase vanuit een functionele vraagstelling en pas nadien werd de nood aan een "algemene vorming" aangevoeld. Er voltrokken zich ook belangrijke verschuivingen in het debat dienaangaande: aanvankelijk stond de voorbereiding tot het hoger onderwijs centraal in de argumentatie; gaandeweg werd de aandacht verlegd naar de inhoudelijke aanpassing van het onbetwiste maar in oorsprong mannelijke model van algemene vorming, met name de "humaniora" aan de specifieke behoeften en belangstelling van meisjes. De specifieke pedagogische en maatschappelijke betekenis van bepaalde opleidingen voor meisjes zoals de normaalschool- en regentaatsopleiding werden vanuit dat oogpunt onvoldoende belicht (I. Querton, 1988; 1989; M. Depaepe, 1988; 1993).[24] De toegang van vrouwen tot

24. Aandacht voor de specifieke betekenis van het meisjesberoepsonderwijs is ook onvol-

de Belgische universiteiten alsook het profiel van de eerste generatie meisjes-studenten genoten daarentegen opvallend veel belangstelling bij de historici (J. Becquevort, 1980; B. Lacomble-Masereel, 1980; A.-M. Simon-Van der Meersch, 1982; G. De Neef, 1985; A. Despy-Meyer, 1986; 1993; A. Vandenbilcke, 1987; L. Courtois, 1987; 1991).

POLITIEK

Tegen de achtergrond van de "Stem-vrouwacties" was de historische belangstelling voor het thema "vrouw en politiek" in de aanvang volledig gericht op het inmiddels meer dan bekende verhaal van de moeizame verwerving van het vrouwenstemrecht in België. Wat als een hefboom tot politieke participatie werd gezien, bleek niet voldoende om een kentering teweeg te brengen inzake de vrouwelijke vertegenwoordiging in de politiek. "Wilden vrouwen wel deelnemen aan het politieke leven?", was de volgende vraag die werd gesteld. De houdingsonderzoeken vanuit de sociale wetenschappen bleven bij herhaling significante sekseverschillen inzake de politieke belangstelling meten (A. Cleymans, 1985; A. Carton, 1993). Zoals dit ook inzake het Nederlandse onderzoek werd geconstateerd, werd veel minder de vraag gesteld naar de effectieve participatie van vrouwen op de hogere niveaus tot en met het parlementaire gedrag van de vrouwelijke politieke elites (M. Leyenaar, 1990). Hoe functioneerden de eerste vrouwelijke politici: actiever of minder actief dan de mannelijke politici? Welke discussies werden door hen geopend? Kregen zij feedback vanuit de vrouwenorganisaties en waren er sporen van frontvorming over bijvoorbeeld de partijgrenzen heen (A. Morelli, 1989; 1993)? Een eerste kwantitatieve analyse van de zittingsjaren 1974-1976 leek aan te tonen dat de vrouwelijke parlementairen met enkele tenoren voorop een grote activiteit aan de dag legden. Ze specialiseerden zich, zoals hun mannelijke collega's, in één bepaald en niet noodzakelijk vrouwelijk domein en waren erg actief in de commissies. Ze refereerden in het kader van het halfrond naar de vrouwelijke problemen zonder daarbij het feminisme als ideologisch uitgangspunt te hanteren. Er was in deze eerste fase van toegenomen vrouwelijke aanwezigheid nog geen spoor van vrouwelijke frontvorming.[25] Verdere pogingen tot bevraging van het vrouwelijke parlementaire gedrag gebeurden onder de vorm van enquêtes. Tot een vergelijkende kwantitatieve en kwalitatieve analyse kwam het, in tegenstelling tot Nederland, voorlopig niet. Ook kwam voorlopig geen antwoord op de vraag welke situationele en en culturele

---

doende aanwezig in het algemene overzicht van D. Grootaers over het beroepsonderwijs in België (1994).

25. Deze analyse verscheen in de *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 717, 16 april 1976, pp. 1-31.

factoren, welke structurele mechanismen Belgische vrouwen weerhielden van een politieke participatie op het hoogste niveau, alsook welke strategieën door vrouwen en vrouwenorganisaties werden ontwikkeld om een dijk in het politieke mannenbastion te slaan (A.-M. Buyle, 1981).

LICHAMELIJKHEID

Lichaamsgebonden thema's zoals het recht op abortus stonden centraal in de vrouwenactie tijdens de Tweede Feministische Golf maar werden paradoxaal pas erg laat het voorwerp van een historisch onderzoek. Bij nader toezien ging het hier om een vorm van feministische zelfcensuur die pas in de loop van de jaren 1980 wegviel. Het historisch onderzoek werd namelijk impliciet beïnvloed door het feministische denkkader, dat een strikte scheiding aanbracht tussen het aspect cultuur en natuur met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid. De biologische staat van de vrouw was iets waaruit ze zich diende te bevrijden door middel van anticonceptie, het recht op abortus enz. met het oog op haar persoonlijke realisatie, met name een gelijke maatschappelijke participatie. Dit tweeledig denkbeeld leidde er toe dat in België zoals in de omringende landen aan de historische achtergronden van de zogenaamde lichaamsgebonden thema's lange tijd geen aandacht werd geschonken. Het artikel waarmee Jean Stengers in 1971 het historische debat van de anticonceptionele praktijken en propaganda in België opende, bleef opvallend lang zonder navolging (J. Stengers, 1971).[26] Het duurde tot het einde van de jaren 1980 alvorens historici en pedagogen terug op dit spoor werden gebracht (A. Hermans en C. Steverlynck, 1989). Historica Karen Celis slaagde er door origineel bronnenonderzoek in om, los van de eigentijdse mannelijke benadering van het fenomeen abortus als strafbaar feit, door te dringen tot de eigenlijke abortuspraktijk in België (K. Celis, 1996).[27] Het was een verademing na de talrijke verhandelingen die het historisch onderzoek met betrekking tot vrouwelijke lichamelijkheid exclusief in de criminele sfeer zochten (door gebruik van strafdossiers over prostitutie, kindermoord enz) en aldus kritiekloos de eigentijdse mannelijke beoordeling tot en met de hang naar sensatie overnamen (S. De Schaepdrijver, 1985). Sylvie Dupont-Bouchat hing een kritisch beeld op van de negentiende eeuwse criminologie die een typo-

---

26. Een terugblik op de weerslag van "Humanae Vitae" biedt H. HASQUIN, *Les milieux catholiques belges*, 1974.

27. Het dient hier tevens vermeld te worden dat de vrouwengeschiedenis voor de langdurige politieke ontwikkelingen die leidden tot de depenalisatie van abortus in België intussen wel grote aandacht betoonde: E. WITTE, *Twintig jaar politieke strijd*, 1990; *De liberalisering van de abortuswetgeving*,1993 en van M. HOOGHE, *De liberalisering van abortus*, 1990.

logie van de vrouwelijke misdaad ontwikkelde. Dupont-Bouchat die voordien het fenomeen van de hekserij had bestudeerd, zag parallellen met de stigmatisatie van heksen en gifmengsters in de Nieuwe Tijd (M.-S. Dupont-Bouchat, 1992). De vrouwelijke criminaliteit werd gelijkgesteld met de "ontaarding" van de vrouw, wat zich uitte in seksueel wangedrag (in casu prostitutie) en de ontkenning van het moederschap en de moederliefde, en wat in de meest extreme vorm leidde tot het plegen van kindermoord.

RELIGIE

Het geloof als conditionerend of bewustzijnsvormend element van de vrouwelijke identiteit in de negentiende en twintigste was tot hiertoe geen voorwerp van studie. De katholieke Kerk hield met haar officiële standpunten aangaande onder meer de geboorteregeling en de plaats van de vrouw in de kerk de aversie binnen de vrouwengeschiedenis levendig. Indien er al aandacht bestond, waren het die officiële standpunten en stellingnames van de Belgische katholieke Kerk die de vrouwengeschiedenis interesseerden (P. Delooz, 1982; D. Peeters, 1989; A. Dermience, 1992). Het historisch onderzoek omtrent religieus geëngageerde vrouwen richtte zich ook voor de twintigste eeuw uitsluitend op de religieuze congregaties. Nochtans waren de diocesane apostolische congregaties als de specifieke vorm van vrouwelijk religieus engagement omstreeks 1914 al over hun hoogtepunt heen in België. De vrouwengeschiedenis verlegde haar aandacht niet naar de vrouwelijke beroepsactiviteit in de dienstensector die zich op het vroegere werkdomein van de vrouwelijke actieve religieuzen entte (P. Wynants, 1988). Via biografische studies werd het leven van ongehuwde en sociaal geëngageerde katholieke vrouwen beschreven zonder dat daarbij evenwel ook naar een aantal nieuwe krachtlijnen omtrent dit vrouwelijke engagement werd gezocht (A. Hermans en P. Indigne, 1987; I. Smets, 1991; D. Keymolen, 1985; 1988; I. Gesquiere e.a., 1994). Het vrouwelijk sociaal celibaat was mogelijk een nieuw vrouwtype dat in de context van de oproep tot deelname aan de Katholieke Actie naar voor trad. Er werd in het onderzoek rond vrouw en religie onvoldoende de vraag gesteld naar de specifieke betekenis van religie en religieus engagement voor vrouwen, meer bepaald voor de vorming van vrouwelijke collectieve identiteiten.

VROUWENORGANISATIES

Het onderzoek naar het engagement van vrouwen verlegde zich tijdens de jaren 1980 naar de organisatiegeschiedenis. Parallel met het onderzoek naar de mannelijke standsorganisaties van de katholieke zuil werden de ontwikkelingen en activiteiten van de verschillende vrouwen- en meisjesorganisaties systematisch onderzocht in het kader van talrijke eindverhandelingen aan het departement Moderne Geschiedenis van de KULeuven. Het onderzoek

naar de Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging resulteerde in twee publicaties (A. De Decker, 1986; R. Christens en A. De Decker, 1988). Zij bestudeerden de voorgeschiedenis en tussenoorlogse geschiedenis van deze vanaf 1920 nationaal gestructureerde vrouwenorganisatie met een opvallend hoge affiliatiegraad. Ook de viering van 100 jaar socialistische vrouwenbeweging in België vormde de aanleiding tot enkele studies (M. Bruwier, 1985). De totstandkoming aan socialistische zijde van een politieke en vooral mutualistische vrouwenwerking tijdens het interbellum werd volgens Els Witte niet ingegeven door feministische motieven maar door louter electorale overwegingen. De toekenning van het gemeentelijk stemrecht aan vrouwen bij de socialistische partij deed de aandacht voor de vrouw als potentiële kiezer ontdekken. De onnatuurlijke kloof die volgens Witte sedert hun ontstaan tussen de socialistische en feministische beweging in Vlaanderen was gegroeid, werd pas in het spoor van de tweede feministische golf geleidelijk gedicht (E. Witte, 1988).

Vanuit de historisch-pedagogische invalshoek ontstond er belangstelling voor de opvattingen die vrouwenverenigingen huldigden over gezinsopvoeding. Struyf kwam tot de vaststelling dat de visies in de vrouwenverenigingen van diverse signatuur vóór 1914 opvallend dicht bij elkaar lagen. Impliciet kwam uit de vergelijkende analyse naar voor dat het differentiedenken als algemeen kader op bepalende wijze aanwezig was (A. Hermans en A.-M. Struyf, 1984; A.-M. Struyf, 1986). Inzake de periode na de Eerste Wereldoorlog was het onderzoek helaas niet zo revelerend. De inhoudsanalyses waarop het artikel van Hermans zich baseerde, peilden niet naar de heersende opvattingen over gezinsopvoeding, maar beperkten zich tot het normatieve beeld van de moeder in de verschillende ledenbladen van de vrouwenorganisaties (A. Hermans, 1983). Omwille van de ongelijkheid van de aanpak was een vergelijking van de onderzoeksresultaten vóór en na 1914 dan ook onmogelijk.

Algemeen werd inzake het onderzoek naar de vrouwenorganisaties onvoldoende de vraag gesteld naar lijnen van continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling over een langere periode. De cesuren en wapenfeiten leken in de vrouwengeschiedenis onwrikbaar vast te liggen. De Eerste Wereldoorlog werd als een belangrijke cesuur beschouwd, zonder dat dit historisch effectief was onderzocht. Denise De Weerdt liet in een slordig geredigeerde publicatie over de Eerste Wereldoorlog de vrouwenorganisaties links liggen en richtte alleen de focus op de "bekende" vrouwen: de enkelingen die actief waren in het verzet in bezet België of als verpleegster aan het front (D. De Weerdt, 1993). In de sfeer van de naoorlogse periode hadden die vrouwen het aureool van oorlogsheldinnen verworven (S. Van Rokeghem, 1980).[28] Door een kritiek-

---

28. Zie ook *Femmes dans la résistance* (1985) met 25 portretten van vrouwen die in het verzet actief waren.

loze lectuur van de oorlogspropaganda kwam het naar voren alsof vrouwen zich door hun activiteiten in het vrijwilligerswerk en in de oorlogsindustrie of door hun verzetsdaden tijdens de oorlog massaal emancipeerden. Daaraan werd dan de stelling verbonden dat de Belgische vrouwen in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Britse of de Nederlandse de door hun oorlogsinspanningen verworven vrijheid niet konden valoriseren. Gubin sprak van een volledige recuperatie van het feminisme na de Eerste Wereldoorlog door de politieke partijen (E. Gubin, 1993). Lily Boeykens karakteriseerde de periode tussen de twee wereldoorlogen als een "komkommertijd":

> "Geen spectaculaire initiatieven of stromingen kwamen aan het licht of vroegen de aandacht van de publieke opinie." (L. Boeykens, 1993) [29]

Het werd voorgesteld dat ook in 1945 de vrouwen massaal terug naar keuken en kinderen werden gestuurd. De vrouwbeperkende context van de periode 1914-1970 werd steevast opgehangen aan dezelfde wapenfeiten, zoals het legendarische wetsvoorstel ter contingentering van de loonarbeid van gehuwde vrouwen en de toekenning van een premie voor moeders aan de haard in 1949 (G. Zelis en M. Stessel, 1989).

4. JAREN 1990: ENGAGEMENT EN VERDIEPING

De Belgische vrouwengeschiedenis werd vanaf het begin van de jaren 1990 aangedreven door een dubbele impuls, met name het de wil tot een versterking van het collectief feministisch bewustzijn enerzijds en het streven naar een wetenschappelijke verdieping anderzijds.

Het collectief feministisch bewustzijn werd vooreerst aangescherpt door een reeks getuigenissen van de vrouwen van de "tweede golf". De medewerksters van het tijdschrift *Cahiers du Grif* brachten getuigenissen van de contestatiebeweging aan Franstalige zijde en maakten een balans op van de gebeurtenissen in de jaren 1960 en 1970 (M. Van de Meulebroeke, 1988; F. Collin, 1991). Coenen bracht de staking voor gelijk loon door de arbeidsters van F.N. in Herstal in herinnering (M.-T. Coenen, 1991). *Le féminisme est dans la rue* vatte als titel van een publicatie het militante en anti-institutionele karakter van de beweging samen (M. Denis en S. Van Rokeghem, 1992). Van Mechelen blikte in *De meerderheid. Een minderheid* nog eens terug op de feministische activiteiten waarbij zij in Vlaanderen was betrokken. Met haar "subjectieve verhaal" wilde zij expliciet de jonge generatie vrouwen herinneren aan de strijdpunten en de verworvenheden van de tweede feministische golf (R. Van

---

29. p. 81.

Mechelen, 1996). Het VOK bracht naar aanleiding van zijn 25-jarig bestaan een feestboek tot stand (*25 vrouwendagen*, 1997).

Bijna paradoxaal tegenover het anti-institutionele karakter van de contestatiegolf stond de snelle institutionalisering van de vrouwenemancipatie in België (M. Hooghe, 1995). Die deed zich wellicht minder voor onder impuls van de vrouwenacties dan wel in het spoor van de aandacht die internationale en Europese structuren in de jaren 1970 aan de gelijke-kansenproblematiek schonken. 1975 werd door de UNO tot *Internationaal jaar van de Vrouw* uitgeroepen. Op de eerste Wereldvrouwenconferentie in Mexico werd besloten om het UNO-decennium van de vrouw af te kondigen (1976-1985). Deze internationale aandacht vooral maakte de nationale overheden gevoelig voor de vrouwenproblematiek. De verscherpte aandacht in pers en media was erg belangrijk voor het sensibiliseren van de publieke opinie. Ook de Europese Gemeenschap oefende een belangrijke stimulerende rol uit. Haar beleid inzake informatie, impuls en interventie gaf aanleiding tot een soort meeslepingseffect ten aanzien van landen waar nog veel te doen was. Zo kwamen in de schoot van de verschillende ministeries op het federale en het gemeenschapsniveau in België een rits van commissies en adviesorganen tot stand ter bevordering van de "gelijke kansen". Met de oprichting in 1985 van het Staatssecretariaat voor Maatschappelijke Emancipatie werd de vrouwenemancipatie een specifiek beleidsterrein in België. Miet Smet had de leiding over het Staatssecretariaat tot de opheffing ervan in 1992 en behield ook nadien als minister voor Tewerkstelling en Arbeid de bevoegdheid over het vrouwenemancipatiebeleid (*Markante vrouwen*, 1997).

Het Belgisch emancipatiebeleid stimuleerde de beoefening van de vrouwengeschiedenis als een belangrijk aspect van het beleid ter bevordering van de maatschappelijke emancipatie van vrouwen. In het kader van het streven naar een versterkt collectief bewustzijn werd het kennen van het eigen verleden voor een brede groep vrouwen belangrijk geacht. Met de steun van het Staatssecretariaat kwamen gevulgariseerde en didactische historische overzichten van de Belgische vrouwengeschiedenis tot stand. Denise Keymolen en Marie-Thérèse Coenen verzorgden de brochure en videofilm *Stap voor stap*, waarin de Belgische vrouwenemancipatie als een gestadig en continue proces werd voorgesteld (D. Keymolen, 1987; D. Keymolen en M.-T. Coenen, 1991). De reizende tentoonstelling *Vrouw tussen wieg en werkbank* beoogde een breed publiek van volwassen vrouwen met hun sociaal verleden te laten kennismaken. *Een vrouw, een stem 1789-1948* was een tentoonstelling over het vrouwenkiesrecht in België die ook op het onderwijs als doelpubliek mikte. Maar het Belgische emancipatiebeleid achtte het ook belangrijk om de kennis van het eigen verleden te steunen op nieuwe wetenschappelijke inzichten en gaf aldus een impuls tot wetenschappelijke verdieping. Het stimuleerde het historisch onderzoek in het kader van beleidsmaatregelen, bv. inzake het ongewenst seksueel gedrag op het werk (OSGW) of inzake de deelname van vrouwen aan het politieke leven (D. Keymolen, 1989;

1990; I. Gesquiere e.a., 1994). Het maakte de totstandkoming van twee werkinstrumenten, met name een archiefrepertorium en een persrepertorium voor de vrouwengeschiedenis in België mogelijk (E. Flour e.a., 1993; 1995). In mei 1995 werd in Brussel het nationale Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG) opgericht, dat tot doel heeft de verwaarloosde archieven met betrekking tot de geschiedenis van vrouwen in België op te sporen, te bewaren, te ontsluiten en voor consultatie toegankelijk te stellen.

De herdenking van honderd jaar vrouwenactie was intussen een belangrijk reflexief moment en de aanzet op het wetenschappelijke niveau tot een meer conceptuele benadering in de Belgische vrouwengeschiedenis. Er werden academische colloquia ingericht waarbij het vrouwenverleden niet langer louter beschrijvend maar vanuit een meer conceptuele invalshoek werd belicht. De bijdragen in *Femmes, libertés, laïcité* benadrukten het belang van de vrijzinnigheid in de beginfase van de vrouwenemancipatie in België (Y. Mendes da Costa en A. Morelli, 1989). Het project *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique 1889-1989* kwam tot stand met de steun van de Franse Gemeenschapsraad. Het omvatte een publicatie, een tentoonstelling en een colloquium. Een dertigtal Belgische historici, actief in het domein van de vrouwengeschiedenis, schetste in de gelijknamige bundel lijnen van beweging en tegenbeweging in het 100-jarige proces van vrouwenemancipatie (L. Courtois e.a., 1989). Het colloquium *Femmes et pouvoirs* dat in het kader van dit project werd georganiseerd, introduceerde onder impuls van de Franse onderzoeksters Yvonne Knibiehler en Michelle Perrot het begrip vrouwenmacht in de Belgische vrouwengeschiedenis als een fundamenteel gegeven in de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de seksen. Michelle Perrot omschreef het begrip als de tegenmacht die vrouwen in het verleden ontwikkelden en aanwendden om de mannelijke dominantie te doorbreken in het subtiele netwerk van machtsverhoudingen waarop de moderne negentiende en twintigste eeuwse samenleving werd gebouwd (M. Perrot, 1992). Het tijdschrift *Cahiers Marxistes* wijdde in 1993 een themanummer aan de vrouwengeschiedenis naar aanleiding van wat het zelf omschreef als een eeuw vrouwenstrijd voor gelijke rechten. Voor de redactie van dit tijdschrift was 1893, het jaar waarin de eerste vrouw een medisch diploma behaalde aan een Belgische universiteit, een mijlpaal in de cruciaal geachte strijd van vrouwen voor gelijke rechten op het vlak van arbeid. De bundel werd samengesteld vanuit een geëngageerde visie op de beoefening van de vrouwengeschiedenis:

> "il ne suffit pas de décrire la condition féminine: il s'agit d'analyser à la fois la résistance des structures sociales à l'émancipation féminine et la pérennité d'un rapport de forces entre les sexes." [30]

---

30. Cf. editoriaal.

De aanzetten binnen de vrouwengeschiedenis tot een meer comparatieve en interdisciplinaire benadering blijven voorlopig zeer beperkt. De bundel *Norme et marginalités. Comportements féminins aux 19e-20e siècles* bevat de rapporten van een colloquium dat in 1990 plaatsvond aan de ULB. Normbepaling en normafwijking werden hier gehanteerd als de categorieën waarbinnen zich in de voorbije twee eeuwen het gedrag van vrouwen ontwikkelde. Deze bundel werd comparatief opgevat en bevatte naast drie Belgische ook bijdragen van Franse, Spaanse en Canadese onderzoeksters (E. Gubin, 1991). In 1991 stelde het gewest Brussel een speciaal budget ter beschikking voor comparatief onderzoek met betrekking tot de hoofdstad. In dat kader kwam een samenwerkingsakkoord tot stand tussen de werkgroep GIEF (met haar tijdschrift *Sextant*) van de ULB en de Facultés Universitaires Saint-Louis. De stad als ruimte waarin in het verleden een specifiek vrouwelijke levenswijze en activiteit vorm kregen, werd het voorwerp van een studiedag in februari 1993. De akten van het colloquium bevatten interessante bijdragen die voornamelijk betrekking hadden op het economische statuut van vrouwen in een stedelijke omgeving. In het kader van hetzelfde samenwerkingsverband kwam een comparatieve studie tot stand die de vrouwelijke beroepsactiviteit in Brussel en Marseille vanuit een historisch en sociologisch oogpunt onder de loep nam (E. Gubin en J.-P. Nandrin, 1993; E. Gubin et J. Puissant, 1993; E. Gubin, 1994).

De recente tendens tot een grotere interdisciplinariteit in het algemeen kader van de vrouwenstudies biedt de vrouwengeschiedenis de gelegenheid om op een onbevangen wijze aansluiting te zoeken bij het actuele feministische en wetenschappelijke debat. Door haar late ontwikkeling en het embryonale stadium van conceptualisering draagt de Belgische vrouwengeschiedenis weinig sporen van het gepolariseerde en statische gebruik van concepten zoals natuur vs. cultuur, gender vs. sekse, verschil vs. gelijkheid (G. Bock, 1991). Ze zal niet veel moeite ondervinden om tot een deconstructie van het verleden te komen. Maar er staat nog heel wat te gebeuren. Het wordt zelfs stilaan een traditie om in het kader van historische tijdschriften een themanummer aan de vrouwen te wijden. Toch is dat geen reden tot juichen. In het ene naslagwerk krijgen de vrouwen weliswaar probleemloos de rechtmatige aandacht (E. Gerard, 1991); in het andere worden ze nog steeds op een hardnekkige wijze vergeten (W. Dewachter, 1995). Het cliché-matige verhaal van de in België stapsgewijze door de vrouwen gerealiseerde vooruitgang blijft voorlopig het kritische oog van de vrouwengeschiedenis weerstaan. Het is de vraag hoe lang het zal duren alvorens het tot dusver verkende verleden vervangen zal worden door een meer complex, maar door de benadering inzichtelijker beeld van veranderingen in de posities van vrouwen in België.

AUBENAS-BASTIE (J.), "1968-1978. Dix ans de féminisme en Belgique", in M.-A. MACCIOCCHI, *Les femmes et leurs maîtres*, Paris, 1978.

BAERS (M.), "Vrouwenbeweging", *De Katholieke Encyclopedie*, dl. 23, Amsterdam, 1938, pp. 708-719.

BELPAIRE (M.E.), *Vrouweninvloed*, Antwerpen, 1902.

BOCK (G.), "Challenging dichotomies: perspectives on women's history", in K. OFFEN e.a. (ed.), *Writing women's history. International perspectives*, Basingstoke-London, 1991.

BOEL (M.) en DUCHENE (C.), *Le féminisme en Belgique, 1892-1914*, Brussel, 1955.

BOEYKENS (L.), "Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf", in R. CAMMAER en L. BOEYKENS (red.), *Man, vrouw, mens. Fysiek, psychisch en cultureel mens zijn als man en vrouw*, Leuven, 1993.

BOSMANS-HERMANS (A.), "Onderwijs voor meisjes. Enkele aspecten van een ontwikkeling", *Kultuurleven*, 47, 1980, pp. 891-912.

BRACKE (N.), "De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900. Een 'vrouwelijke' analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26, 1996, 1-2, pp. 165-207.

BRUWIER (M.), "Le socialisme et les femmes", *1885-1985, Mélanges publiés à l'occasion du centenaire du P.O.B. par l'Institut Vandervelde*, Brussel, 1985, pp. 309-336.

BUYLE (A.-M.), "De vrouw in de zichtbare politiek", *De Nieuwe Maand*, 24, 1981, pp. 596-601.

CARTON (A.), "Blijft politiek een mannenzaak? Een balans op basis van de resultaten van het onderzoek naar de politieke houdingen van de Vlaamse vrouwen en mannen", in M. SWYNGEDOUW e.a. (ed.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van de Vlaamse mannen en vrouwen*, Leuven, 1993, pp. 163-184.

CELIS (K.), "Abortus in België 1880-1940", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI, 1996, 3-4, pp. 201-240

CHRISTENS (R.) en DE DECKER (A.), *Vormingswerk in vrouwenhanden*. Deel 2: *de geschiedenis van de KAV vóór de Tweede Wereldoorlog (1920-1940)*, Leuven, 1988.

CHRISTENS (R.), *100 jaar Heilig-Hartinstituut Annuntiaten Heverlee. Geschiedenis van een school en een congregatie*, Leuven, 1994.

CLEYMANS (A.), "De niet-aanwezige burger midden de jaren zeventig", *Res Publica*, 27, 1985, pp. 125-140.

COENEN (M. -T.), *La grève des femmes de la F.N. en 1966*, Brussel, 1991.

COLLIN (F.) en DE GRAEF (V.), "Néo-féminisme", in L. COURTOIS e.a., *Femmes des années 80, Un siècle de condition féminine en Belgique*, Louvain-la-Neuve, 1989, pp. 203-220.

COLLIN (F.), "Nous-mêmes. Le féminisme des années 65-80", in H. PEEMANS-POULLET, *Vies de femmes, recueil d'articles, 1*, Brussel, 1991.

COLLIN (F.), "Différence et différend. La question des femmes en philosophie, in G. DUBY en M. PERROT, *Histoire des femmes en Occident*, dl. V, Le vingtième siècle, Paris, 1992, pp. 243-273.

COLLIN (F.), "Pouvoir et domination", in L. COURTOIS e.a., *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émanicpation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 103-114.

COURTOIS (L.), *L'Introduction des étudiantes à l'université de Louvain: les tractations préliminaires (1890-1920), étude statistique (1920-1940)*, Louvain-la-Neuve, 1987.

COURTOIS (L.) e.a. (dir.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en belgique 1889-1989*, Louvain-la-Neuve, 1989.

COURTOIS (L.), "Vers l'admission des étudiantes à Louvain (octobre 1920): jalons pour une histoire des mentalités catholiques en matière de condition féminine", *Revue d'histoire*

ecclésiastique, 86, 1991, pp. 324-346.

COURTOIS (L.) e.a., "Une décennie d'histoire des femmes à l'époque contemporaine en Belgique (1890-1990)", in L. COURTOIS e.a. (dir.), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 165-197.

DAUPHIN (C.) e.a. "Women's culture and Women's Power: issues in French Women's History", in K. OFFEN e.a. (ed.), *Writing Women's History. International Perspectives*, Basingstoke-London, 1991, pp. 107-133.

DE BUEGER-VAN LIERDE (F.), "A l'origine du mouvement féministe en Belgique. L'Affaire Popelin", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 50, 1972, pp. 1128-1137.

DE BUEGER-VAN LIERDE (F.), "Louis Frank. Pionnier du mouvement féministe en Belgique", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4, 1973, pp. 377-392.

DE DECKER (A.), *Vormingswerk in vrouwenhanden. De voorgeschiedenis van de Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging, 1892-1924*, Leuven, 1986.

DE KEYZER (D.), *Madame est servie. Leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995*, Leuven, 1995.

DELFOSSE (P.), "L'Etat et les femmes en Belgique (fin XIXe-début du Xxe siècle). Propositions pour un modèle d'analyse", *Res Publica*, 28, 1986, pp. 139-158.

DELHAYE (C.), "Vliegen en stelen. Vrouwen en hun relatie tot de cultuur", *Kultuurleven*, mei 1996, pp. 16-23.

DELOOZ (P.), "Les catholiques belges et la famille", *La revue nouvelle*, 75, 1982, pp. 533-542.

DE METSENAERE (M.) e.a., "Gewapend met het gewicht van het verleden: enige resultaten van vrouwengeschiedenis in België", in G. DUBY en M. PERROT (red.), *Geschiedenis van de vrouw*. V, *De twintigste eeuw*, Amsterdam, 1993, pp. 523-556.

DE NEEF (G.), *De eerste vrouwelijke studenten aan de universiteit te Leuven (1920-1940)*, Leuven, 1985.

DENIS (M.) en VAN ROKEGHEM (S.), *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*, Brussel, 1992.

DEPAEPE (M.), "Evolutie van het aandeel onderwijzeressen in het Belgisch lager onderwijs sedert 1830", *Christene School. Pedagogische periodiek*, 95, 1988, pp. 204-210.

DEPAEPE (M.) (ed.), *Geen trede meer om op te staan. De maatschappelijke positie van onderwijzers en onderwijzeressen tijdens de voorbije eeuw*, Kapellen, 1993.

DEPLOIGE (S.), "L'Emancipation des femmes", *Revue néo-scolastique*, feb. 1902, pp. 53-94.

DE RIEMAECKER-LEGOT (M.), "Bij wijze van besluit", *De vrouw in onze maatschappij. Cepess-Documenten*, 4, 1965, pp. 131-143.

DERMIENCE (A.), "Femmes et pouvoir dans l'Eglise catholique en Belgique", in L. COURTOIS e.a. (dir.) *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 114-127.

DE SCHAEPDRIJVER (S.), "Reglementering van de prostitutie, 1844-1877. Opkomst en ondergang van een experiment", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 16, 1985, pp. 473-506.

DESPY-MEYER (A.) en BECQUEVORT (J.), *Les femmes et l'enseignement supérieur: l'Université Libre de Bruxelles de 1880 à 1884*, Brussel, 1980.

DESPY-MEYER (A.), "Les étudiantes dans les universités belges de 1880 à 1941", *Perspectives universitaires. Nouvelle revue de L'AUPELF*, 3, 1986, pp. 17-49.

DESPY-MEYER (A.), "L'Entre-deux-guerres ou l'affirmation intellectuelle des femmes", *Féminismes, Sextant*, 1, 1993, pp. 75-90.

DE VREESE (M.), "L'Association pour l'enseignement professionnel des femmes et les débuts de l'école Bischoffsheim à Bruxelles, 1864-1868", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22, 1991, 3-4, pp. 625-655.

DE VROEDE (M.), "The catholic boarding schools for girls in Belgium before the first World War", in H. KANZ (ed.), *Bildungsgeschichte als Sozialgeschichte, Festschrift zum 60. Geburtstag von Franz Poggeler*, Frankfurt, 1988, pp. 313-337.

DEWACHTER (W.) e.a. (ed.), *Tussen staat en maatschappij 1945-1995: christen-democratie in België*, Tielt, 1995.

DE WEERDT (D.), *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België, 1830-1960*, Gent, 1980.

DE WEERDT (D.), "Vrouwengeschiedenis en vrouwenstudies", in E. STUBBE (ed.), *Profiel van de vrouw*, Studiereeks van het tijdschrift van de VUB, 16, Brussel, 1983, pp. 29-46.

DE WEERDT (D.), *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, Gent, 1993.

DE WEERDT (D.), "De historiografie van feminisme en vrouwenbeweging", *Brood en rozen: tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 1996, 3, pp. 27-41.

DUBOIS (E.), "Politics and culture in women's history", *Feminist studies*, vol. 6, nr. 1, spring 1980, pp. 28-36.

DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "Criminalité féminine – justice masculine. Les femmes devant la justice des hommes en Belgique au 19e siècle. Discours et pratique", in L. COURTOIS e.a. (dir.), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 65-80.

EYT (J.), "Women's history. The take-off of an important discipline. Developments in the Netherlands and Belgium since 1985", *Historical research in the Low Countries*, 8, Den Haag, 1992, pp. 76-88.

Femmes. Histoire au tournant du siècle. Cahiers marxistes, nr. 191, aug.- sept. 1993.

FLOUR (E.) en JACQUES (C.), *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Repertorium van archieven 1930-1993*, Brussel, 1993.

FLOUR (E.) e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België. I. Répertoire de la presse féminine et féministe en Belgique, 1830-1994; II. Repertorium van de feministische en de vrouwenpers 1830-1894*, Brussel, 1995.

FRANCOIS (L.) e.a., *De vele gezichten van de nieuwste geschiedenis*. Deel 1. *Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen betreffende de Belgische nieuwste geschiedenis tot stand gebracht aan de Belgische universiteiten 1975-1990*, Gent, 1992.

FRANCOIS (L.) e.a., *De vele gezichten van de nieuwste geschiedenis*. Deel 2. *Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen betreffende de nieuwste geschiedenis tot stand gekomen aan de afdelingen geschiedenis van de Belgische universiteiten 1975-1994*, Gent, 1995.

FRIEDAN (B.), *The feminine mystique*, New York, 1963.

GERARD (E.) (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, 2 dln., Leuven, 1991.

GERIN (P.), "Louise Van den Plas et les débuts du Féminisme chrétien de Belgique", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1, 1969, pp. 254-275.

GESQUIERE (I.), e.a., *Tien vrouwen in de politiek. De gemeenteraadsverkiezingen van 1921*, Brussel, 1994.

GODTS (F.X.), *Erreurs et crimes en fait d'éducation. Le féminisme condamné par des principes de théologie et de philosophie*, Brussel, 1902.

GROOTAERS (D.), *Histoire de l'enseignement technique et professionnel en Belgique (1860-1960)*, Brussel, 1994.

GUBIN (E.) (ed.), *Norme et marginalités. Comportements féminins aux 19e-20ième siècles*, Brussel, 1991.

GUBIN (E.), "Home sweet home. L'image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22, 1991, pp. 521-568.

GUBIN (E.), "Le modèle de la femme au foyer en Belgique avant 1914", in E. GUBIN (ed.), *Norme et marginalités. Comportements féminins aux 19ième-20ième siècles*, ULB, Brussel, 1991, pp. 97-115.

GUBIN (E.) en NANDRIN (J.-P.), *La ville et les femmes en Belgique. Histoires et sociologie. Actes*

de la journée d'études organisée le 12 février 1993 par les facultés universitaires Saint-Louis et le Groupe Interdisciplinaire d'Etudes sur les femmes de l'Université Libre de Bruxelles, Brussel, 1993.

GUBIN (E.), "Signification, modernité et limites du féminisme avant 1914" *Féminismes, Sextant,* 1, winter 1993, pp. 39-56.

GUBIN (E.) en PUISSANT (J.) (ed.), *Le travail des femmes à Bruxelles et à Marseille 1840-1960,* Brussel, 1993.

GUBIN (E.), "Féminisme et société en Belgique avant 1914", *Femmes. Histoire au tournant du siècle, Cahiers marxistes,* 191, 1993, pp. 11-26.

GUBIN (E.), "Genre et citoyenneté en Belgique (1885-1921)", in JOST H.U. e.a. (ed.), *La politique des droits: citoyenneté et construction des genres aux 19e et 20e siècles,* Paris, 1994, pp. 53-71.

GUBIN (E.), "Le travail industriel des femmes à domicile", *La famille. Une affaire politique? Chronique féministe,* nr. 55, feb.-maart 1995, pp. 11-18.

HANQUET (H.), *Travail professionnel des femmes et mutations sociales,* Brussel, 1972.

HASQUIN, (H.), "Les milieux catholique belges, la contraception et l'avortement principalement depuis Humanae Vitae", *Problèmes d'histoire du christianisme,* 4, 1974, pp. 57-117.

HERMANS (A.), "Opvattingen over gezinsopvoeding. Enkele ontwikkelingslijnen sedert de Eerste Wereldoorlog", in L. VANDEMEULEBROECKE, (red.) *Wordt gezinsopvoeding anders? Verslag van een studiedag gehouden te Leuven op 30 maart 1982,* Leuven, 1983, pp. 1-27.

HERMANS (A.) en INDIGNE (P.), *Maria Schouwenaars, een bijzondere vrouw in de geschiedenis van de meisjesopvoeding,* Leuven, 1987.

HERMANS (A.) en STEVERLYNCK (C.), "Bewust ouderschap. Een 20ste eeuws debat", *De Gids op maatschappelijk gebied,* 1989, pp. 675-688.

HERMANS (A.) en STRUYF (A.-M.), "Opvattingen over opvoeding in de vrouwenbeweging in België, eind 19de-begin 20ste eeuw", *Pedagogisch Tijdschrift,* 9, 1984, pp. 195-245.

HILHORST (M.), "Van jonge juffrouwen en kwekelingen. Katholieke meisjeskostscholen in de eerste helft van de twintigste eeuw", in M. GREVER en A. VAN DER VEEN (red.) *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en de 20ste eeuw,* Zutphen, 1989, pp. 100-121.

HILHORST (M.), *Bij de zusters op kostschool. Geschiedenis van het dagelijks leven van meisjes op rooms-katholieke pensionaten in Nederland en Vlaanderen,* Utrecht, 1989.

HIMPE (A.), "Overlevingsstrategieën van Antwerpse vrouwen in het interbellum", in M. SCHEYS (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies,* 2, Brussel, 1990, pp. 81-97.

HIMPENS (A.) en VAN POUCKE (J.), *Meisjes en onderwijs. Een overzicht van het Belgisch onderzoek naar de ongelijkheid van meisjes in het onderwijs,* Gent, 1981.

HOOGHE (M.), "De liberalisering van abortus als strijdpunt in de Belgische politiek 1970-1990", *Res Publica,* 32, 1990, pp. 489-509.

HOOGHE (M.), "De vrouwenbeging. De lange mars door de instellingen", in S. HELLEMANS en M. HOOGHE (ed.), *Van mei '68 tot hand in hand: nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1985,* Leuven, 1995, pp. 83-107.

HUYSE (L.) e.a., *De niet-aanwezige staatsburger. De politieke apathie sociologische in kaart gebracht,* Antwerpen, 1969.

JACOBS (T.), "Achter de schermen van (on)gelijkheid. Een alternatieve lectuur van cijfers over de positie van de vrouw", in M. SCHEYS, *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies,* Brussel, 1990, pp. 33-48.

KEYMOLEN (D.), "Feminisme in België. De eerste vrouwelijke artsen (1873-1914)", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden,* 90, 1975, pp. 35-58.

KEYMOLEN (D.), "Isala Van Diest, arts en feministe", *Spiegel Historiael,* 10, 1975, pp. 304-309.

KEYMOLEN (D.), *Vrouwenarbeid in België van 1860 tot* 1914, Leuven, 1977.

KEYMOLEN (D.), "Vrouwenemancipatie 1844-1914", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* dl. 13, 1978, pp. 66-76.

KEYMOLEN (D.), *Beroepsarbeid voor vrouwen van betere stand in België omstreeks 1860: een bijdrage tot de mentaliteits- en de onderwijsgeschiedenis*, Gent, 1981.

KEYMOLEN (D.), "Vrouwenarbeid in België omstreeks 1860. Vigerende en alternatieve opvattingen met betrekking tot vrouwelijke huis- en fabrieksarbeid", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8, 1982, 25, pp. 3-33.

KEYMOLEN (D.), "Baers Maria", *Biographie nationale*, 16, 1985, pp. 4-16.

KEYMOLEN (D.), "Vrouwen in beweging. Een historische schets van het emancipatieproces in de periode 1860-1914 in België", *Digo*, 10, 4, 1987, pp. 227-235.

KEYMOLEN (D.), "Cappe Victoire", *Nouvelle biographie nationale*, 1, 1988, pp. 19-21.

KEYMOLEN (D.), "Van den Plas, Louise, Marie, Joséphine", *Nouvelle biographie nationale*, 1, 1988, pp. 339-343.

KEYMOLEN (D.), "Vrouwelijke bewustwording ten overstaan van de mannelijke seksuele dominantie (einde 19de-begin 20ste eeuw)", *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde*, 43, 1989, pp. 289-302.

KEYMOLEN (D.), *Ongewenst seksueel gedrag op de werkplek in het negentiende eeuwse België*, Leuven, 1990.

KEYMOLEN (D.), "Les premières femmes médecins en Belgique", *Femmes. Histoire au tournant du siècle, Cahiers marxistes,*, nr. 191, aug. -sept. 1993, pp. 101-112.

KEYMOLEN (D.), CASTERMANS (G.) en SMET (M.), *De geschiedenis geweld aangedaan. De strijd voor het vrouwenstemrecht, 1886-1948*, Antwerpen, 1981.

KEYMOLEN (D.) en COENEN (M.-T.), *Stap voor stap: de geschiedenis van de vrouwenemancipatie in België*, Brussel, 1991.

KOG (C.), "Vrouw en coöperatie tijdens het interbellum. De evolutie van de "Ligue National des Coopératrices" (LNC) tussen 1923 en 1940", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22, 1991, pp. 187-228.

LACOMBLE-MASEREEL (B.), *Les premières étudiantes à l'Université de Liège. Années académiques 1881-1882 à 1919-1920*, Luik, 1980.

LAMBRECHTS (E.), *Vrouwenarbeid in België. Het tewerkstellingsbeleid inzake vrouwelijke arbeidskrachten 1930-1972*, Brussel, 1979.

LEIJENAAR (M.), "Onderzoek naar de politieke vertegenwoordiging van vrouwen", *Acta Politica*, 25, 1990, pp. 303-324.

LIS (C.), "Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1984, pp. 380-405.

Markante vrouwen, Brussel, 1997.

MENDES DA COSTA (Y.) en MORELLI (A.) (dir.), *Femmes, libertés, laïcité. Actualité*, nr. 8, Brussel, 1989.

MICHIELSENS (M.), "Différence sexuelle et droit à l'existence", in A. CARTON e.a., *L'extrême droite contre les femmes*, Brussel, 1995.

MICHIELSENS (M.), *Denken van en over vrouwen*, Antwerpen, 1995.

MISSIAEN, (B.), *De levensbestemming der vrouw. Sociaal-philosophische studie*. Aalst, 1920.

MORELLI (A.), "L'Action parlementaire des premières femmes députées belges, 1929-1945", in Y. MENDES DA COSTA en A. MORELLI (dir.), *Femmes. Libertés. Laïcité*, Brussel, 1989, pp. 59-70.

MORELLI (A.), "Femmes politiques et représentativité", in Y. KNIBIEHLER en E. GUBIN, *Les femmes et la ville. Un enjeu pour l'Europe. Acte du colloque organisé à Marseille en mars 1993*, Brussel, 1993, pp. 317-329.

MULIER (R.), "De vrouwenbeweging in Vlaanderen", *Ons Erfdeel*, 1986, p. 231.

NUYENS-DE ROOVER (L.), "Standsorganisatie en vrouwenbeweging", *Omhoog*, 9, mrt. 1921, pp. 75-81.

OSAER (A.) e.a., "De christelijke arbeidersvrouwenbeweging", in E. GERARD (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, dl. 2, Leuven, 1991, pp. 317-411.

PEEMANS (F.), "La femme belge. Employée de l'état. Fin du XIXe siècle-1950. Espace du travail et espace sociologique", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 58, 1980, pp. 864-893.

PEETERS (D.), "Féminisme chrétien. Les femmes dans l'Eglise catholique en Belgique", in L. COURTOIS e.a., *Femmes des années 80, Un siècle de condition féminine en Belgique 1898-1989*, Louvain-la-Neuve, 1989, pp. 221-228.

PERROT (M.), "Pouvoir des hommes, puissance des femmes? L'Exemple du 19e siècle", in L. COURTOIS e.a., *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, pp. 131-143.

PIETTE (V.), "De geschiedenis van het dienen. De problematiek van bronnen en methode", in J. DE MAEYER e.a. (red.), *Upstairs, downstairs: dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995*, Gent, 1996, pp. 103-112.

PRIMS, (F.), "De betekenis der standsorganisatie", *De Gids*, 1, 77.

QUERTON, (I.), "La formation et la vie spirituelle des institutrices à l'école normale de l'Enfant Jésus (Nivelles) au XIXe siècle", *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon*, 2, 1988, pp. 288-289.

QUERTON (I.), "Devenir régente dans une école normale libre avant 1914. Le cas de Nivelles", in L. COURTOIS e.a. (dir.) *Femmes des années 80, Un siècle de condition féminine en Belgique, 1889-1989*, Louvain-La-Neuve, 1989, pp. 43-48.

SCHOLLIERS (P.), "Le travail des femmes mariées et le niveau de vie en Belgique au 19ième siècle travers les budgets des familles ouvrières", *Historiens et populations. Liber amicorum E. Hélin*, Louvain-la-Neuve, 1991, pp. 729-745.

SCHOLLIERS (P.), *Wages, manufacturers and workers in the 19th century factory The Voortman cotton mill in Ghent*, Berg Oxford, 1996.

SIMON-VAN DER MEERSCH (A.-M.), *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883-1929/1930)*, Gent, 1982.

SMETS (I.), *Maria Verstraeten en de Hogeschool voor vrouwen: de ware adel van verstand en gemoed*, Leuven, 1991.

STENGERS (J.), "Les pratiques anticonceptionnelles dans le mariage au XIXe et au Xxe siècle: problèmes humains et attitudes religieuses", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 49, 1971, pp. 403-481; pp. 1119-1174.

STRUYF (A.-M.), "Standpunten van de Gentse socialistische vrouwenbeweging ten aanzien van gezinsopvoeding omstreeks de eeuwwisseling", *Pedagogisch Tijdschrift*, 11, 1986, pp. 214-219.

VAN DE MEULEBROEKE (M.), "Le féminisme, de la discrétion à la révolution", *La revue nouvelle*, 44, 1988, pp. 141-145.

VAN DEN DUNGEN (P.), "Les divisions du féminisme belge avant 1914", *Féminismes*, Sextant, 1, winter 1993, pp. 23-38.

VAN DEN PLAS (L.), *Pourquoi les chrétiens doivent être féministes*, Brussel, 1904.

VAN DEN PLAS (L.), *Féminisme. Souvenirs de vingt ans d'efforts*, Brussel, 1922.

VAN MECHELEN (R.), *Een nieuwe lei voor Eva: opvoeding en emancipatie hand in hand*, Antwerpen, 1975.

VAN MECHELEN (R.), *Uit eigen beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1980*, Leuven, 1979, pp. 25-37.

VAN MECHELEN (R.), *De meerderheid. Een minderheid. De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*, Leuven, 1996.

VAN PRAAG (PH.), "Emilie Claeys 1855-1943", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2, juni 1978, pp. 177-196.

VAN ROKEGHEM (S.), "Les résistantes de 1940-1945. Les femmes dans l'histoire", *Voyelles*, 5, 1980, pp. 25-30.

VANDENBILCKE (A.), *Meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit Gent (1930-1945)*, Gent, 1987.

VERBEKE (M.), *Rijksmiddelbaar onderwijs voor meisjes: 100 jaar geleden een werkelijkheid*, Gent, 1982.

VERBEKE (M.), *Jongens en meisjes samen in de klas. Coëducatie in België tijdens de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 1984.

VOGEL-POLSKY (E.), "Aujourd'hui ... des études féministes", *Féminismes. Sextant*, 1, 1993, pp. 91-95.

Vrouwengeschiedenis. Brood en rozen: tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen, 1996, 3.

WITTE (E.), "De socialistische vrouwenbeweging tegen de achtergrond van de maatschappelijke evolutie", M. SCHEYS (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies*, Brussel, 1988, pp. 101-107.

WITTE (E.), "Twintig jaar politieke strijd rond de abortuswetgeving in België (1970-1990)", *Res Publica*, 32, 1990, pp. 427-487.

WITTE (E.), "De liberalisering van de abortuswetgeving", *Abortus. Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies*, 4, Brussel, 1993.

WOESTENBORGHS (B.), *Vlaamse arbeiders in de vreemde of hoe in de 19e en 20e eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, Gent, 1993.

WYNANTS (P.), "L'Ecole des femmes. Les catholiques belges et l'enseignement primaire féminin (1842-1860)", *La revue nouvelle*, 1983, pp. 69-76.

WYNANTS (P.), *Les soeurs de la Providence de Champion et leurs écoles (1833-1914)*, Namen, 1984.

WYNANTS (P.), "La collaboration entre laïcs et religieuses enseignantes en Belgique. Esquisse historique (XIXe- XXe sièles)", *Vie consacrée*, 1988, pp. 154-172.

WYNANTS (P.), "Séparation des sexes ou mixité? Les échos d'un débat scolaire à Argenteuil (1851-1861)", *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon*, 5, 1991, pp. 110-120.

ZELIS (G.) en STESSEL (M.), "Le travail de la femme mariée en Belgique durant l'entre-deux-guerres: travail salarié ou travail ménager? Le discours des organisations chrétiennes", in L. COURTOIS e.a., *Femmes des années 80, Un siècle de condition féminine en Belgique 1889-1989*, Louvain-la-Neuve, 1989, pp. 63-72.

25 vrouwendagen in beelden en woorden. VOK feestboek, Brussel, 1997.

Passé découvert - Un aperçu critique de l'histoire des femmes au XIXe et XXe siècles en Belgique

RIA CHRISTENS

RÉSUMÉ

La confusion des idées dans le domaine de l'histoire belge des femmes est la conséquence d'un double problème. En premier lieu, les historiens ne prêtent pas suffisament attention à la modification du sens des concepts à travers le temps et se laissent trop facilement induire en erreur par le jeu politique de l'appropriation et du refus de certaines étiquettes. En second lieu, au moment d'élaborer le questionnaire d'enquête et de présenter l'interprétation des données, ils explicitent rarement ce qu'ils entendent eux-mêmes par les notions d'émancipation, de féminisme et de mouvement féminin.

Le concept français de féminisme fait assez tôt son entrée en Belgique, aux environs de 1892. L'absence d'une idéologie féministe cohérente génère une polarisation dès l'origine. La recherche d'autres formes du phénomène, tel qu'il se manifeste au tournant du siècle, mène à des variantes idéologiques, comme le féminisme chrétien, et à des variantes d'organisations, qui mettent l'accent sur l'organisation des membres plutôt que sur l'élément revendicatif via l'étude et la propagande. En conséquence, la notion de mouvement féminin apparaît du côté catholique et socialiste. L'idée de culture féminine est également présente dans le discours visant la position sociale des femmes, alors en mutation. Par contre, le terme "émancipation" est connu en Belgique, mais mis en rapport avec la question féminine, il est considéré comme tabou. C'est également le cas dans les cercles qui se disent féministes. Au tournant du siècle, ce mot est assimilé à une pensée égalitaire radicale qui dénie l'identité sexuelle de la femme, idée qui, influencée par la théorie de l'évolution de Darwin, suscite une angoisse générale. Dans les années 1950 et 1960, le terme "émancipation" est utilisé, dans la conversation courante, pour désigner un processus d'intégration sociale progressive des femmes. Ce concept est mis de côté aux environs de 1970 par une génération de femmes qui refuse la politique des changements prudents et se qualifie explicitement de "féministe". La mémoire collective des militantes ne remonte pas assez loin, pour se souvenir de l'ancienne polarisation des concepts.

Les historiens ont fait un usage confus de ces notions. Ils ont intégré, comme cadre, une périodisation en deux vagues féministes, sans esprit critique. Initialement, leur attention se focalise sur les pionniers de l'action féminine belge au tournant du siècle. A partir de 1980 environ, la discipline prend plus de distance à l'égard de la préoccupation des origines et étend son champ d'investigation vers le passé féminin contemporain. Durant cette phase

descriptive de découverte, les recherches sont menées au petit bonheur et, simultanément, de différents points de vue. L'influence de l'histoire sociale naissante se lit dans l'intérêt pour la modification de la position des femmes sur le marché du travail, plus particulièrement pour le travail en usine des femmes au XIXe siècle. Au cours des années 1980, l'intérêt grandit pour le développement spécifique de l'enseignement des jeunes filles, souvent à l'occasion de monographies traitant d' institutions de ce genre. La longue absence de recherche historique sur les thèmes liés au corps est la conséquence de la ligne de partage tracée implicitement entre la culture et la nature, visant la masculinité et la féminité. Il semble exister une loi non écrite supposant que la religion et l'émancipation sont deux éléments qui s'excluent et que pour ces raisons, une étude historique sur la femme et la religion n'est pas pertinente. Depuis quelques années, la volonté de renforcer la prise de conscience collective féministe, de même que l'ambition d'un approfondissement scientifique sont observées dans l' histoire des femmes. Reste à savoir si ces objectifs peuvent conduire, à court terme, à une meilleure compréhension du passé de la femme belge.

Explorative past.
A critical overview of woman's history in 19th and 20th century Belgium

RIA CHRISTENS

SUMMARY

The confusion in terminology in the field of Belgian woman's history is the result of a double problem. Historians do not have sufficient awareness of the chaging meaning of terminology over time and allow themselves to be all too easily misled by the political game of assignment and rejection of certain labels. Secondly, rarely do they make explicit what they themselves want to express by the terms emancipation, feminism and the woman's movement in the formulation of research questions and in their interpretations.

The French term *feminisme* made its appearance in Belgium quite early, around 1892. The lack of a coherent feminist ideology resulted, from the start, in polarization. The search for other forms of the phenomenon as manifested around the turn of the century, led to such ideological variants as Christian feminism and to organizational variants which placed the emphasis on the organization of membership instead of formulating demands through study and propaganda. As a result, the term woman's movement made its appearance on the Catholic side as well as on the Socialist side. The term woman's culture was also present in the discourse on the changing social position of woman. The term emancipation, on the other hand, was known in Belgium but was taboo with respect to the woman's question, also in circles which called themselves feminist. Around the turn of the century this word became equated with radical ideas of equality, which denied the sexual identity of woman, ideas which following Darwin's theory of evolution inspired a general fear. Emancipation as the process of gradual integration of women came into common usage in the 50's and 60's. Around 1970 the term was pushed aside by a generation of woman who rejected the policy of cautious change and who explicitly called themselves "feminist". The collective memory of the female activists did not go back far enough to remember the former polarization around this term.

Historians made use of these terms in a confusing manner and uncritically used the periodization of the two feminist waves as structure. In the initial period their attention was almost completely directed at the pioneers of the Belgian women's movement around the turn of the century. From about 1980 onwards the discipline distanced itself from the original concerns and expanded its field of research to the contemporary view of woman's history. In this exploratory and descriptive phase, the sphere of research became chaotic and at the same time it was exhausted from various points of view. The influence of the burgeoning social history was expressed out of interest for the shifting

position of women in the labor market, in particular woman's factory work in the nineteenth century. During the 1980's, often in response to studies on girls' institutions more interest emerged for the development of education specifically for girls. The lengthly absence of historical research concerning body related topics was the result of the dividing line which was implicitly introduced between culture and nature with regard to masculinity and femininity. There seemed to have been an unwritten law which stated that religion and emancipation were self-excluding groups and that historical research concerning women and religion was for this reason irrelevant. For several years the desire for the strengthening of the collective feminist consciousness in woman's history has been established along with the pursuit of scientific depth. The question remains of whether this will lead, on the short term, to greater insight into Belgian woman's history.